

Rozptýlené osídlenie – – tradičná súčasť nášho vidieka

I. Thurzo: Dispersed Settlement – a Traditional Part of Our Countryside. Život. Prostr., Vol. 31, No. 2, 67–72, 1997.

The article points at the fact that the dispersed settlement is (mainly from the historical point of view) a significant type of the Slovak settlement structure. In the past villages with dispersed settlements belonged to the largest administrative villages in the area of present day Slovakia. The article also points at small settlemental units in the Middle Age. The present type of the dispersed settlement in Slovakia has arisen in modern times. The article mentions 5 primary and 4 secondary areas (islands) of dispersed settlements with short characteristics. Transitional types of a dispersed settlement are some small settlements in certain parts of Slovakia. A typical modern complex of a dispersed settlement has been formed in the High Tatras Mts, where lone houses and small settlements can be found at extreme height above the sea level.

In the last decades dispersed settlements in Slovakia have undergone many changes. There has been a tendency to gather inhabitants to central villages. Artificial interventions, as well as natural catastrophes – e.g. floods have also influenced the settlement networks.

The article includes information on Slovak dispersed villages in the so called Low Land, settled by Slovaks after the retreat of the Turkish army from Central Europe, in order to civilize the country and to affiliate the lowland plains to Europe again.

Rozptýlené (roztratené, roztrúsené, nesústredené) osídlenie je (najmä historicky) významným druhom slovenskej sídelnej sústavy. Klasické obce s rozptýleným osídlením (Myjava, Detva) v minulosti patrili k najväčším administratívnym obciam na dnešnom území Slovenska, porovnateľným napr. s Nitrou a Trnavou. Viaceré dnešné mestá na Slovensku majú základ v kopaničiarskych, resp. laznických osadách, vrátane niektorých okresných miest.

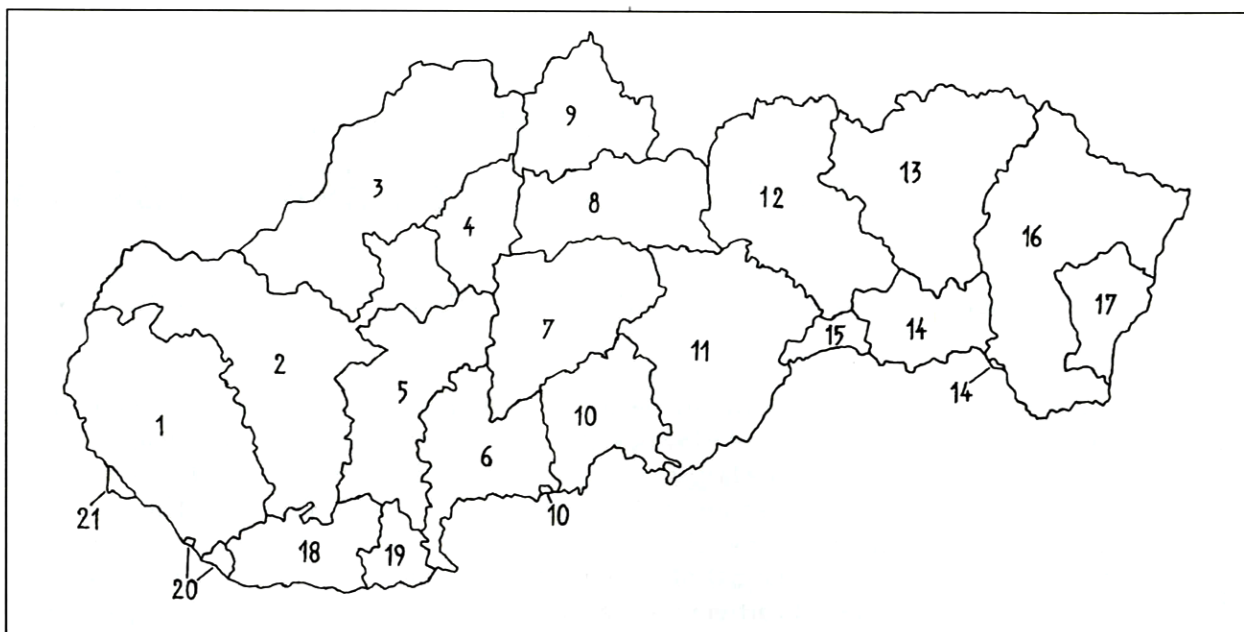
Rozptýlené osídlenie na Slovensku sa vyvíjalo niekoľko storočí. Sídla tohto typu vznikli mladou, príp. veľmi mladou kolonizáciou (v 16.–19. stor.) na zalesnených svahoch ako pôvodne pastierske, neskôr roľnícke osady (Verešik, 1974). Ešte predtým, v stredoveku, možno rátať k drobným sídelným jednotkám viaceré zemianske, tzv. kuriálne dediny. Napr. v Turci pozostávali viaceré kuriálne dediny len z jedného-dvoch domov (kúrii), hospodárskych budov, príp. skromných obydlí želiarov (Beňko, 1996). Aj viaceré stredoveké kos-

toly v Turci boli iba osamotenými stavbami v krajine – Sv. Martin (neskôr sa pri ňom vyvinula osada a z nej mesto), Sv. Mara a Sv. Helena (zachovali si izolovaný charakter až do 20. storočia).

"Kopaničiarska" problematika presahuje čisto geograficko-sídelnú predstavu (Mesároš, 1966). Tento autor okrem názvu *kopanice* uvádza názvy *klčoviská, kopánky, nivky, lazy, role* (rale, pozn. I. T.), *štále*, a pod. V oblastiach s rozvinutejšou banskou činnosťou, najmä na strednom Slovensku, súvisel vznik rozptýleného osídlenia s využívaním rudných ložísk, ťažbou dreva a pálením dreveného uhlia. Niekde osídlenie kopanic súviselo s presunmi obyvateľstva počas tureckých vojen.

Hromádka (1943) delí roztratené osady na *veľmi voľné, reťazové a skupinové*.

Podľa Verešika veľkú väčšinu roztratených osád tvoria skupinky domov a viesky. Majú 2–10 i viac domov, ak viac ako 20, sú to už malé dediny. Prevláda hromadný

Historické župy na Slovensku: 1 – Bratislavská (sídlo Bratislava), 2 – Nitrianska (sídlo Nitra), 3 – Trenčianska (sídlo Trenčín), 4 – Turčianska (sídlo Turčiansky Sv. Martin), 5 – Tekovská (sídlo Zlaté Moravce), 6 – Hontianska (sídlo Šahy), 7 – Zvolenská (sídlo Banská Bystrica), 8 – Liptovská (sídlo Liptovský Sv. Mikuláš), 9 – Oravská (sídlo Dolný Kubín), 10 – Novohradská (sídlo Balašovské Ďarmoty, po r. 1918 Lučenec), 11 – Gemersko-Malohontská (sídlo Rimavská Sobota), 12 – Spišská (sídlo Levoca), 13 – Šarišská (sídlo Prešov), 14 – Abovská (sídlo Košice), 15 – Turnianska (sídlo Turňa nad Bodvou), 16 – Zemplínska (sídlo Nové Mesto pod Šiatrom, po r. 1919 Michalovce), 17 – Užská (sídlo Užhorod), 18 – Komárňanská (sídlo Komárno), 19 – Ostrihomská (sídlo Ostrihom), 20 – časť Rábskej župy, 21 – časť Mošonskej župy

pôdorys. Podľa koncentrácie sa rozptýlené sídla rozlišujú na osady bez jadra a s jadrom. Verešik uvádza, že vo vzdialenosti do 2 km od ústredia leží 24 % kopaníc, 2–5 km od ústredia asi 58 % a nad touto hranicou asi 17 %.

Rozptýlené osídlenie na Slovensku tvorí celé oblasti. Niektoré pri pohľade z lietadla pôsobia ako veľké zriadené sídelné aglomerácie.

Hlavné oblasti rozptýleného osídlenia na Slovensku

- **Myjavsko-bielokarpatská oblasť.** Nachádza sa na Myjavskej pahorkatine a v Bielych Karpatoch (z historického hľadiska v Nitrianskej a Trenčianskej župe). K tejto oblasti možno rátať aj ostrov rozptýleného osídlenia v Považskom Inovci. Sídelný typ prechádza aj na moravskú stranu, niekde s miestnymi časťami pripomínajúcimi názvy na Slovensku: Lopenické Bošáčky, Vyškovecké Bošáčky.

Z neroľníckych zamestnaní obyvateľstva bolo v tejto oblasti rozvinuté napr. tkáčstvo na okolí Myjavy a spracovanie

koží na Brezovej pod Bradlom. V súčasnosti je tu rozvinutý najmä strojársky priemysel. Myjava bola v minulosti určitým hospodárskym centrom, vzniklo tu viacero peňažných ústavov. Na Myjave a v jej okolí sa ešte donedávna nosil kroj, resp. jeho významné súčasti, napr. čepce. V tomto kroji prevládala biela a modrá farba so svojráznou výzdobou.

V minulosti bola táto oblasť charakteristická ľudovou architektúrou – blokovými domami pod valbovou slamenuou strechou, vyskytovali sa tu poschodové domy – s výškou. Ďalším variantom sú domy s murovaným alebo dreveným štítom a strechou s polovalbou. Stodoly bývali hlinené, zrubové, alebo mali rámovú a stĺpkovú konštrukciu s vypletanými stenami. Janšák (1929) uviedol situáciu kopanice Starý Mlyn v Prietrži. Okrem mlyna bola súčasťou domu predsieň, kuchyňa a izba zvaná "šalanda". Stavba tvorila s maštalami, chlievom, poľami a lúkami jeden celok. Neskoršie rozšírenie rodiny si vyžiadalo stavbu novej skupiny budov. Vývin usadlosti neprebíhal na úkor veľkého dvora, ktorý umožňoval pohyb dobytky, vozov a ukladanie hnoja.

Na Myjave v ostatných desaťročiach uskutočnili zásadnú urbanistickú prestavbu centra. Mesto, ktoré si ešte v 60. rokoch udržiavalo tradičný vidiecky charakter, sa tým celkom zmenilo. Podobná prestavba zasiahla aj Starú Turú.

• **Beskydská (javornícko-kysucko-oravská) oblasť.**

Nachádza sa v Javorníkoch, na Kysuciach a hornej Orave (z historického hľadiska v Trenčianskej a Oravskej župe. Cez poľské Podhale pokračuje do Tatier a Spišskej Magury (Ždiar, Osturňa v býv. Spišskej župe). Sem možno zahrnúť aj ďalší ostrov vo Východných Beskydách (Mníšek nad Popradom). Na západe typ osídlenia prechádza na moravskú stranu.

Sídla tu postupne vytvárali voľné refazové osady. Refazové osídlenie obcí Oravská Polhora a Rabča vytvára jednu ulicu, dlhú takmer 10 km. Pozoruhodný je aj pôdorysný tvar neďalekej obce Mútne, v podobe veľkej refazovej slučky oválneho tvaru s rozmermi 3 x 1 km.

Kysuce boli známou drotárskou oblasťou, potom tu vybudovali drevársky priemysel. V ostatných desaťročiach obyvateľstvo odchádzalo za prácou do Ostravy a okolia. Pre ľudovú architektúru tejto oblasti bol charakteristický drevený zrubový dom so sedlovou šindľovou strechou, niekde aj steny zrubu bývali obité šindľom. Na Kysuciach bývali domy rozšírené o bočnú komoru pri izbe, priečelie bývalo zdobené bodovou maľbou vápnom. V Ždiari stavali zrubové domy s hospodárskymi stavbami do uzavretých dvorov. S farbou ždiarskeho zrubu kontrastuje modré škárovanie medzi brvnami, omazávanie hrán a farebnosť okenných rámov s bielymi ornamentmi. Ždiarsky kroj je goralského typu a má spoločné prvky s hornooravským. Celky v Ždiari a Osturni boli vyhlásené za pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry. Cez túto oblasť v minulosti prechádzala úzkokoľajná železnica, spájajúca Kysuce s Oravou; unikátna časť s úvrafami je zachovaná ako technická pamiatka. Na jej trase pri Vychylovke v doline potoka Chmúra je umiestnené múzeum kysuckej dediny v prírode, s premiestnenými objektmi ľudovej architektúry.

Mesto Čadca nemalo klasické mestské centrum. Vytvárali ho až v 70. rokoch, ale na úkor skromných historických hodnôt, ktoré sa tu zachovali – zbúrali napr. pamätnú faru, v ktorej zasadala Slovenská národná rada za povstania v meruôsmych rokoch minulého storočia. Urbanistickú štruktúru mesta, ktoré vzniklo vo vrchovitej krajine, v posledných desaťročiach poznačila rozsiahla, žiaľ, schématická, sídlisková výstavba.

• **Belianske kopanice (lazy) v Strážovských vrchoch** (historicky v Nitrianskej stolici). Ide vlastne o samostatný malý ostrov rozptýleného osídlenia. Obyvatelia sa živili sklenárstvom a oknárstvom. V tejto oblasti sa stavali hlinené a zrubové domy (bielené vápnom) so

Mladé dievča v brezovskom kroji (r. 1912)

Remeselnícky dom s výškou, charakteristický pre myjavsko-bielokarpatskú oblasť

Drevenica v osade Jánošovia, údajnom rodisku Jura Jánoška (časť obce Terchová)

Novobanské štále – dvor vo Veľkej Lehote

sedlovou šindľovou alebo slamenou strechou. Z ľudovej architektúry kopaníc Valaskej Belej sa zachoval zaujímavý archaický príklad Vydra (1925) – obielený zrubový dom s vysokou slamenou strechou.

● **Novobanské štále** zaberajú územie od Topoľčianok cez Pohronský Inovec, Tríbeč a Vtáčnik, medzi riekami Nitra a Hron, s presahom do Štiavnických vrchov (z hľadiska historického v Tekovskej župe). K ľudovej architektúre oblasti patrili blokové, príp. zrubové domy so slamenou alebo šindľovou strechou. Bývali omazané a obielené, aj podpivničené a stavané do svahu. Po vysídlení nemeckého obyvateľstva z Veľkého Poľa a Píly tam ešte mnoho rokov zostávali vyprázdnené a otvorené solídne stavané a dobre zachované domy, ktoré mali charakter ľudovej architektúry. Vo Veľkej Lehote bolo ešte v 60. rokoch zachovaných mnoho pôvodných objektov ľudovej architektúry so slamenými strechami, v tom čase by ešte bolo bývalo vhodné v obci vyhlásiť pamiatkovú rezerváciu ľudovej architektúry.

● **Krupinsko-detviansko-rudohorská oblasť.** Nachádza sa na Krupinskej planine, Ostrôžkach, Javorí, vo Zvolenskej a Pliešovskej kotline, na Poľane a v Slovenskom rudohorí. Sem možno rátať aj ostrov zasahujúci do Horehronského podolia, ku ktorému patrí časť Brezna a Čierny Balog, ako aj ďalšie ostrovy, napr. Muránsku Zdychavu (z hľadiska historického v Hontianskej, Zvolenskej, Novohradskej a Gemerskej župe).

Obyvateľstvo sa zaoberalo chovom oviec, drevorubačstvom a pod., pracovalo vo viacerých sklárňach, v ostatnom čase sa tu rozvinul strojársky priemysel. Známý je detviansky a turopoľský kroj. Pre mužský detviansky kroj je príznačná krátka košeka so širokými rukávmi. Ľudovú architektúru v južnej časti predstavoval blokový dom s valbovou slamenou strechou, v severnej drevený zrubový dom so sedlovou šindľovou strechou. Na lazoch v okolí Detvy sa dvory zastavovali do uhla alebo tvaru U. Archaické doklady ľudovej architektúry sa zachovali na lazoch Muránskej Zdychavy.

Urbanistickú štruktúru tejto oblasti veľmi poznačila výstavba sídlisk v Detve a Hriňovej, ktorá bola pôvodne súčasťou Detvy. Hriňová ešte pred niekoľkými desaťročiami nemala jadro, napr. r. 1930 najväčšou miestnou časťou bol Krivec II. Výstavbou sídliska sa z takmer čisto lazníckej obce stala mestom. Výstavba sa rozvinula napr. aj v niekdajšej osade Kriváň. Škoda však, že koncentrácia výstavby mala charakter cudzí tomuto svojráznemu kraju, nerešpektovala jeho kultúrne hodnoty a jej výsledok je teda z hľadiska urbanisticko-architektonického nepriaznivý.

Z celej siete tunajších lesných úzkokofajných železníc sa zachovala technická pamiatka – Čiernohronská železnica v Čiernom Balogu.

Vedľajšie oblasti a ostrovy rozptýleného osídlenia

- **Skupina drobných osád v Starohorských vrchoch** nad Banskou Bystricou (Staré Hory-Motyčky-Donovaly), príp. ešte s osadou Magurka a bývalou osadou Kalište v Nízkych Tatrách, (historicky vo Zvolenskej župe, v prípade Magurky s presahom do Liptovskej župy). Ľudová architektúra tu bola zrubová alebo murovaná so sedlovou šindľovou strechou, často s drevenou pavlačou; na Donovaloch pavlač (verandu) zasklievali. Ešte v 60. rokoch mala takmer celá oblasť urbanisticko-stavebne tradičný charakter. Stala sa atraktívnou pre turistiku a športy. Dnes tadiaľto vedie veľmi frekventovaný medzinárodný dopravný koridor s nepriaznivým vplyvom na okolie.

Osada Rybô v Starohorských vrchoch

- **Osídlenie v Podtatranskej brázdě a Skorušine** (Huty-Borové), historicky v Liptovskej župe, s ľudovou architektúrou drevenou zrubovou, so sedlovou šindľovou strechou.

Horná hranica rozptýlených sídel je rozličná. V Nízkych Tatrách je to približne vo výške 700 m n. m., niekedy aj 800 m, na Kysuciach a na Orave 800–900 m, v Slovenskom rudohorí siaha až do výšky 1000 m.

Ďalšie ostrovy rozptýleného osídlenia sa nachádzajú na nížinách:

- *Drobný ostrov v strede Záhoria*, Lakšárska Nová Ves - Borský Sv. Jur.
- Málo známy *ostrov na Podunajskej rovine* od sútoku Malého Dunaja s Váhom po oboch stranách Váhu k jeho ústiu. Na mape Komárňanskej župy v lexikóne Pallas (1895) sa nachádza označenie "tanyák" (samoty) vo východnej časti Žitného ostrova juhozápadne od vtedajšej Guty (dnes Kolárova) a na druhom brehu Váhu, na území dnešnej Vrbovej nad Váhom.

K rozptýlenému osídleniu možno zaradiť aj *kopanice nad Račou* v Malých Karpatoch, *majere* v okolí Nových Zámkov, *samoty* pri Slovenskom Novom Meste v Zemplíne. Kedysi sa v malom vyskytovalo rozptýlené osídlenie aj na blízky predmestiach Bratislavy (Kramáre, Slávičie údolie a pod.) Prechodným typom k rozptýlenému osídleniu sú napr. *osady v údolí Hnilca* (Dedinky-Mlynky), *voľné reťazové dediny* Boca a Revúca v Liptove,

Môlča na Pohroní, *drobné osady na Žitnom ostrove* pri Dunajskej Strede a pod.

K rozptýlenej zástavbe trvale alebo prechodne obývanej príp. neobývanej možno rátať drobné alebo väčšie *chotárne sídelné jednotky*: salaše, choľvarky, senníky, stodoly, drevorubačské koliby, horárne, turistické chaty a hotely, chatové a záhradkárске osady, vinohradnícke domčeky, rozličné izolované výrobné (mlyny, stupy), železničné stanice, strážne domce. Choľvarky na Kysuciach a senníky okolo Detvy boli organickou súčasťou rozptýleného osídlenia. Stodoly, senníky a vinohradnícke domčeky možno rátať k stavbám s osobitnou architektonickou hodnotou. Niektoré senníky mávali krytý priestor pre vozy (Mútne, Slatinské Lazy). Kolónia vinohradníckych domčekov pri Sebechleboch bola vyhlásená za pamiatkovú rezerváciu ľudovej architektúry. Názvy "lazy" možno nájsť aj mimo oblastí rozptýleného osídlenia: Hiadeľ-Moštenica, Ráztocké lazy v Nízkych Tatrách, osada Lásky pri Bystričke v Turci.

Typickým novodobým územím rozptýleného osídlenia je obec Starý Smokovec vo Vysokých Tatrách. Na ploche 39 816 ha bolo r. 1991 15 osád, ktoré mali spolu 496 domov a 5618 obyvateľov. Niektoré tatranské osady sa nachádzajú aj z hľadiska rozptýleného osídlenia v extrémnych nadmorských výškach – napr. Štrbské Pleso vo výške 1350 m n. m. Na území Vysokých Tatier

Typ dolnozemskeho osídlenia – Strieborné Vinice pri Sarvaši

sa nachádza najvyššie položená samota na Slovensku – observatórium na Lomnickom štíte – vo výške 2634 m n. m.

V ostatných desaťročiach prešlo rozptýlené osídlenie veľkými zmenami. Bola tendencia sústreďovať obyvateľstvo do strediskových obcí, rozptýlené osídlenie "prečistiť". Počet obyvateľstva v malých sídelných jednotkách vo všeobecnosti poklesol. Na kopaniciach a lazoch sa dlhšie udržiaval pôvodný charakter ľudovej architektúry, ale neobývané stavby sa začali rozpadáť. Okrem toho na rozptýlené osídlenie vplývali aj rôzne zásahy a udalosti, napr. výstavba vodárenskej nádrže Nová Bystrica na Kysuciach, výkup, vysídľovanie a zalesňovanie v Slovenskom rudohorí v pramennej oblasti Ipľa, rozširovanie vojenského priestoru s vysídlením Turieho Poľa na Krupinskej planine i katastrofálna povodeň r. 1965 na Žitnom Ostrove.

V tom období sa od jadrových obcí oddelili viaceré osady s rozptýleným osídlením ako samostatné administratívne obce. Zväčša to však nebolo podnetom pre ich rozvoj, zaznamenávame v nich proces vyľudňovania.

Z hľadiska urbanistickej estetiky, umiestnenia stavieb v krajine, možno tradičné rozptýlené osídlenie pokladať za pozitívny jav, sídla a stavby boli esteticky vyvážené, mierkou ani materiálom terénu ani prírodnému prostrediu neprotirečili. Menej to už možno konštatovať o turistických chatách, hoteloch, chatových a záhradkárskych kolóniách, ktoré sa objavili v nedávnom období ako často problematické zásahy do krajiny.

K slovenskému rozptýlenému osídleniu historicky patria aj drobné sídelné jednotky na Dolnej Zemi, nazývané *sálaše*. Vznikli kolonizáciou v rámci Uhorska –

vtedy jedného štátneho celku. Sálaše mali napr. veľké dolnozemske obce Békésska Čaba, Sarvaš, Nadlak alebo Nyíregyháza, osídľované Slovákmi od 18. storočia. Ivan Thurzo (1987) charakterizoval sálaše pri Békésskej Čabe ako hospodárske budovy, postavené v chotári, kde mal gazda všetok dobytok. Sálašník mal tam riadny byt v obytnom domci, kde si mohol chovať kravy, ošípané, hydinu atď. Móťovská (1989) v práci o Nadlaku definovala sálaše ako poľnohospodárske usadlosti v nadlacom chotári. Medzi príčinami ich vzniku uviedla napr. aj to, že vzdialenosť pozemkov od domu bola 6–15 km. Na mape Čanádskej župy v lexikóne Pallas (1893) neďaleko Nadlaku je plocha, označená "*Nagylaki tanyák*" (nadmacké samoty) s typickými nadlackými menami "Szuchanszki t., Ambrus t." (Suchánskeho samota, Ambrušova samota). V tom istom lexikóne (1897) na mape Sabolčskej župy v chotári mesta Nyíregyháza sú uvedené samoty so slovenskými menami: "Vrbovszky, Mokrján, Tomaszovsky, Zeleňánsky, Markó, Bucskó, Bellus (Beluš), Pozor, Sulyan (Šuľan)". Nadlak aj Nyíregyházu osídlili Slováci z Békésskej župy.

Domy na Dolnej zemi sa stavali prevažne ako blokové stavby so sedlovou trstinovou strechou a doskovým štítom. V takejto tradičnej podobe sa zachovali napr. v Strieborných Viniciach pri Sarvaši ešte v polovici osemdesiatych rokov.

Rozptýlené osídlenie netreba chápať iba ako nepotrebný prežitok. V Holandsku v nedávnom období z mora získali novú zem – celú oblasť Flevoland, kde plánovite založili nové gazdovstvá (usadlosti, farmy) osamote, uprostred polí, podobne, ako sa kedysi zakladali naše kopanice či lazy.

Literatúra

- Beňko, J., 1996: Starý Turiec. Osveta, Martin.
- Hromádka, J., 1943: Všeobecný zemepis Slovenska. In Slovenská vlastiveda. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení.
- Janšák, Š., 1929: Príspevok k štúdiu osídlenia Slovenska. Obce a kopanice. Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti, 23, 3–4, p. 93–111.
- Mesároš, J., 1966: K dejinám kopaníc. Vlastivedný časopis, 15, 4, p. 173–179.
- Móťovská, A., 1989: Nadlacká kronika. Rukopis.
- A Pallas nagy lexikona, 1893, 1895, 1897. Budapest, Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság.
- Thurzo, I., 1987: Medzi vrchmi a na rovine. Bratislava, Tatran.
- Verešik, J., 1974: Vidiecke sídla. In Slovensko. Lud. I. časť. Bratislava, Obzor.
- Vydra, J., 1925: Lidové staviteľství na Slovensku. Praha, Jan Štenc.